

Fakahinohino ki he Kaveingá – Fakalea mahino ‘i he Lea Faka-Tongá

‘UHINGA NA’E FOKOTU’U AI ‘A E FAKA’EKE’EKÉ

‘Oku fokotu’u ‘e he Pule’angá ‘a e Faka’eke’eke ko ‘ení tupu meí he ui meí he kakaí ki ha faka’eke’eke fakalūkufua ki he pā’usi’i mo e fakali’eli’akí, ‘i he founga tauhi ‘a e Pule’anga mo e ngaahi kautaha lotú.

KO E HĀ ‘A E ME’A TE MAU ALA FAKATOTOLO’Í

Te mau fakatoto’i ‘a e pā’usi’i mo hono fakali’eli’aki ‘o e fānaú, to’utupú mo e kakai lalahi tu’u laveangofua ‘a ia na’e tauhi ‘e he Pule’angá mo e ngaahi kautaha lotú ‘i Nu’u Sila ‘i he vaha’a ‘o e 1950 mo e 1999. Te mau toe ala vakai’i foki mo e pā’usi’i mo e fakali’eli’aki na’e hoko kimu’a ‘i he 1950 pe hili ‘a e 1999, ‘o kau ki ai ‘a e kakai ‘oku kei lolotonga tauhi kinautolú.

KO E HĀ ‘A E NGAHI FEHU’I TE MAU VAKAI KI AÍ

‘Oku kau ki ai ‘a e:

- *‘UHINGA NA’E TAUHI AI ‘A E KAKAI* – kau ki ai kapau na’e ‘i ai ha faka’uhinga hala, filifili mānako, pe tu’utu’uni ta’efe’unga ‘a e ngaahi potungāué.
- *FA’AHINGA PĀ’USI’I MO E FAKALI’ELI’AKI NA’E HOKÓ* – ko e hā ‘a e me’a na’e hoko’ mo e lahi ‘a ‘ene hoko?
- *‘UHINGA NA’E HOKO AÍ* – Ko e hā na’e makatu’unga ai ‘a e hoko ‘a e pā’usi’i mo e fakali’eli’akí ki he kakai?
- *UESIA NA’E FAKATUPÚ* – ki he tokotaha na’e pā’usi’i, honau fāmili/kāingá mo ha ni’ihi kehe. ‘Oku kau ki heni ‘a e ngaahi uesia taimi lōloa mo e uesia ‘o e ngaahi to’u tangata ki he kaha’ú.
- *LĒSONI NA’E AKO MEI AÍ* – ko e hā ‘a e ngaahi liliu na’e fakahoko ‘i he ngaahi ta’u kuo hili’ ki hono fakalelei’i ‘a e pā’usi’i mo e fakali’eli’akí, kau ki ai e ngaahi laó, tu’utu’uni, mo e ngaahi feinga ke muimui’i ‘o e ngaahi feitu’u na’e fakahoko ai e tauhi?
- *TU’UNGA LELEI ‘O E NGĀUE ‘A E SISITEMI’ ‘I HE LOLOTONGA NI’* – kau ki ai ‘a e ngaahi fakalelei lolotonga mo e founga fakaakeaké.
- *FOUNGA ‘E LAVA KE LELEI ANGE AI HONO FAKAHOKO ‘I HE KAHA’Ú.*

FOUNGA TE MAU NGĀUE ‘AKÍ

Te mau ma’u ha ngaahi fakamatala ‘i ha ngaahi founga kehekehe: ‘aki ‘emau fanongo ki he kakaí, fakahoko ‘o e ngaahi faka’eke’eke ‘o e kakaí, ma’u ‘o e ngaahi tohi fakahū meí he kakaí pea mo hono ma’u mai ‘o ha ngaahi pepa mo e lēkooti. Te mau fakahoko foki mo e ngaahi fekumi. ‘Oku mau ma’u ‘a e mafai ke tu’utu’uni atu ki he kakaí mo e ngaahi kautahá, kau ki ai

mo e ngaahi potungāue ‘a e Pule‘angá, ke fakahū mai ha ngaahi fakamatala mo ha pepa kiate kimautilu.

Founga ‘emau fanongo meí he kakaí

‘E ‘i ai ‘a e ngaahi founga kehekehe te mau fanongo ai meí he kakaí:

- ‘i ha ngaahi fakataha taautaha (‘a ia ‘e ui ko e Tukutuku / Fakataha Taautaha);
- ‘i ha ngaahi faka‘eke‘eke fakatokolahi ‘o e kakaí;
- ‘i ha ngaahi talanoa;
- ‘aki ha ngaahi tohi ‘e fakahū mai meí he kakaí.

Ko ‘emau ngaahi tuí

‘Oku mau tali ‘a e Talite ‘o Waitangi. ‘Oku toe tataki kimautilu ‘e ha ngaahi fa‘unga tui ‘o kau ki ai ‘a e:

- ‘ikai fakatupu ha uesia;
- fakatefito ‘o e tokanga ‘ia kinautilu ‘oku uesia‘ pea mo e kau hao maí;
- ngāue‘aki ‘o ha founga ‘oku tefito ‘i he fāmili;
- ngāue fakataha mo e iwi mo e kau Maulí;
- ngāue ‘o fakakau ki ai ‘a e kakai Pasifiki;
- fakakau mai ‘a e kakai faingata‘a‘ia fakaesinó pe mahaki‘ia fakae‘atamaí;
- tokangaekina ‘a e ngaahi uesia kehekehe ‘i ha ni‘ihi fakafo‘ituitui pe ngaahi kulupu;
- tokanga makehe ki ha ngaahi uesia fakatupunga meí ha kakai kuo tauhi;
- fakapapau‘i ‘oku tuha mo fe‘unga ‘a e ngaahi founga ki he ni‘ihi mo e ngaahi kautaha ‘oku fekau‘aki mo hano fakahoko ‘o e tauhi; mo
- ‘oua e tō ‘a e fakamamafá ki he tafa‘aki fakalaó.

Ko ‘emau tu‘u tau‘atāina

‘Oku tu‘u tau‘atāina ‘a e Komisiona Fakatu‘imeí he Pule‘angá mo e ngaahi kautaha lotú. Te mau fa‘ufa‘u pē ‘emau ngaahi aofangatukú mo e ngaahi fokotu‘utu‘ú ‘i he ‘emau founga pē ‘a kimautilu.

Founga te mau lipooti atu ai

Te mau teuteu ‘a e ngaahi lipooti ‘e ‘ikai si‘i hifo ‘i he uá:

1. **Kimu‘a ‘i he faka‘osinga ‘o e 2020.** ‘E kau ki heni ‘a e ngaahi me‘a kuo mau ‘ilo ‘i he ‘ene a‘u atu ki he taimi ko ‘ení, ngaahi tefito‘i kaveingá, mo e tokolahi ‘o e kakai kuo nau kau maí ke malava ai ‘emau fakafuofua‘i ‘a e ngaahi nāunau ke fakakakato ‘aki e ngāué. Te mau ala ‘oatu ha ngaahi fokotu‘utu‘u ki ha liliu ‘i he taimi ko ‘ení, kae ‘ikai fu‘u tatali ki he ‘osi ‘a e Faka‘eke‘eké.
2. **Kimu‘a ‘i Sanuali 2023.** Ko ‘emau lipooti faka‘osí eni. Te mau lipooti atu ‘i he ngaahi me‘a kuo mau ‘ilo fekau‘aki mo e natula ‘o e pā‘usi‘í, hono lahi, mo e uesia na‘e hoko ki he kakaí, me‘a kuo fakalelei‘í, pea mo e ngāue ‘oku kei fiema‘u ke fakahokó.

Te mau ‘oatu ha ngaahi fokotu‘u ki he Pule‘angá mo e ngaahi kautaha lotú fekau‘aki mo e:

- ngaahi liliu ki he ngaahi laó, tu‘utu‘uní, moe ngaahi founga ngāué;

- ngaahi me'a ke fakahokó ke 'oua na'a toe hoko pea mo matatali ha hoko 'a ha pā'usi'i mo e fakali'eli'aki 'i he kaha'ú;
- ngaahi me'a ke fakahoko ke poupoua 'a e kakai kuo pā'usi'i pe fakali'eli'aki (fakalelei, fakaakeake mo e ngaahi founa ki ha totongi huhu'i);
- founa hano tokangaekina 'o e uesia kuo hokó; mo e
- kole fakamolemole.

Kuo mau teuteu'i 'a e fakamā'opo'opó ni ke tokoni ki he kakaí ke nau mahino'i 'a e Fakahonohino ki he Kaveingá ([Terms of Reference](#)).

'Oku 'ikai ke ne fetongi 'e ia 'a e Fakahinohino ki he Kaveinga kakató.